

Момир Самарџић

Одсек за историју, Филозофски факултет – Универзитет у Новом Саду
momir.samardzic@ff.uns.ac.rs

Миливој Бешлин

Институт за филозофију и друштвену теорију – Универзитет у Београду
milivoj.beslin@gmail.com

Развој сточарске привреде на српском селу у 19. веку¹

Основна хипотеза коју настојимо да докажемо у раду јесте да развој и трансформација објеката који су коришћени у Србији у 19. веку за држање стоке, представљају одраз динамике привредног развоја државе. Сматрамо да је постепени прелазак са сточарства на земљорадњу као доминантну привредну грану био праћен променама које су, уз подразумевајућу регионалну различитост, условиле појаву, изглед, развој и трансформацију објеката за држање стоке, претварајући их од привремених у трајне објекте.

Кључне речи: сеоска привреда, сточарство, објекти за узгој стоке, Србија, 19. век

Development of Pastoral Economy in the 19th Century Serbian Village

The basic thesis we are trying to prove in this paper is that the development and transformation of objects used for livestock breeding in Serbia in the 19th century represents a paradigmatic example of the dynamics of the economic development of the country. We believe that the gradual transition from animal husbandry as the dominant economic activity to land cultivation was accompanied by changes that conditioned the appearance, development and transformation of facilities for livestock breeding, gradually transforming them from temporary to permanent buildings, thus influencing the transformation of material culture.

Key words: rural economy, animal husbandry, animal breeding facilities, Serbia, 19th century

¹ Чланак представља резултат рада у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (евиденциони број 177030) *Од универзалних царстава ка националним државама – друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану.*

Анализирајући српско село и трансформацију сељачког начина живота, Сретен Вукосављевић је истакао да развој насеља, па и сваког домаћинства посебно, представља последицу процеса прилагођавања промени привредне структуре. (Vukosavljević 2012, 31) Његови закључци несумњиво се могу применити и на настанак и еволуцију пратећих објеката у сеоском домаћинству, присутних, зависно од доминантног облика привређивања, на окућници или изван ње. С друге стране, егзистенцијални карактер економије српског сељачког друштва и његова усмереност превасходно на производњу за преживљавање детерминисали су динамику развоја помоћних објеката у сељачком домаћинству. Самим тим, постепени прелазак са сточарства на земљорадњу као доминантну привредну грану наметнуо је промене које су, уз подразумевајућу регионалну различитост, водиле прво ка појави и учесталијој присутности, а потом и трансформацији и усавршавању објеката за држање стоке, претварајући их од привремених у трајне објекте.

Успон земљорадње као детерминанта развоја сеоске привреде

У првој половини и у првим деценијама друге половине 19. века сточарство је представљало доминантну привредну грану у Србији. При томе се радило о екстензивном узгоју стоке, који је подразумевао, према наводима Бојане Миљковић Катић, „да је стока гајена већим делом заједнички – на заједничком земљишту, у заједничким шумама и пашњацима и са заједничким правом испаше на приватним имањима у одређеним деловима године“ (Miljković Katić 2014, 179). Амплитуда сточарских кретања, неопходних ради обезбеђења довољно хране за стоку у различитим деловима године, разликовала се од области до области, условљена географским карактеристикама рељефа и с њим повезаном динамиком развоја земљорадње, која је постепено смањивала простор за испашу. Међутим, чак и у областима у којима је земљорадња најбрже напредовала, у првим деценијама друге половине 19. века организација ратарске производње била је детерминисана положајем њива с којих су скинути усеви у систему сточне исхране. Присуство система потеса, ограђених простора унутар којих су узгајани усеви, и његов опстанак у различитим деловима државе све до почетка 20. века, иако је *Закон о потесима* из 1866. предвиђао њихово уклањање, представљали су својеврсно сведочанство о примату сточарске производње, док је њихово постепено уклањање било један од знакова ширења земљорадње као доминантне гране пољопривреде. Према нашем мишљењу, управо успон екстензивне земљорадње, праћен ширењем обрадивих површина, одлучујуће је утицао на ремећење постојећег циклуса кретања стоке, сужавајући простор за испашу, смањујући сточни фонд, присиљавајући сељаке на постепено увођење производње крмног биља за исхрану и, што је посебно значајно, постепени прелазак на стајски узгој стоке (Jovanović, Vuletić i Samardžić 2017, 377).

У различитим деловима Србије била је присутна и различита динамика преласка са сточарске на ратарску производњу, при чему се као кључни фактори истичу рељеф и педолошке карактеристике земљишта. У литератури превладава становниште да се шездесете и седамдесете године 19. века могу сматрати раздобљем када земљорадња као доминантна грана пољопривреде преузима примат у односу на сточарство, при чему у оба случаја говоримо о концепту који је подразумевао екстензивно бављење овим привредним гранама (Miljković Katić 2014, 179–180). Егзистенцијална екстензивна земљорадња без раширене употребе агротехничких мера повећања плодности, уз демографски раст и све већи удео пшенице у аграрној производњи, која је брже црпела нутритивне вредности из земљишта, подразумевала је обезбеђење нових обрадивих површина. Крчење шума, иако присутно, било је, као физички најзахтевније, последња опција, док су се обрадиве површине шириле на рачун пашњака, односно, пре свега општинских утрина, као заједничког земљишта на којем је село напасало стоку. Области на северу земље и дуж моравске долине, гушће насељене, али и с плоднијим земљиштем, раније су осетиле притисак нових услова него брдске и планинске области на југу и југозападу и истоку. Међутим, оне су га и лакше подносиле, управо због веће расположивости обрадивих површина и педолошких карактеристика земљишта, односно вишег нивоа плодности (Jovanović, Vuletić i Samardžić 2017, 372–373).

Прелазак са сточарства на земљорадњу као доминантну привредну грану од суштинског је значаја за разумевање динамике развоја стајског узгоја стоке као процеса који почиње у овом раздобљу и, с различитом динамиком у различитим областима, траје деценијама. Услед демографског притиска и повећане потребе за храном, пашњаци око села претварани су у обрадиво земљиште, те у ливаде намењене косидби. Овај простор, *синор*, био је на почетку одвојен од пашњака, односно сеоске утрине оградом (*царином*) која није дозвољавала стоци улаз док не прође жетва/берба и косидба сена. Међутим, увећање површине обрађеног земљишта с једне стране је померало пашњаке и средишта екстензивног сточарства према вишим надморским висинама, док је, с друге стране, могуће уочити почетке процеса стављања узгоја стоке у функцију развоја земљорадње. Иако је стока и у областима у којима земљорадња добија примат и даље остала покретна, смањење амплитуде сточарских кретања услед развоја земљорадње водило је ка држању стоке на објектима на њивама/уз њиве или око куће.

Успон земљорадње био је праћен подизањем нових зграда за потребе смештаја људске хране, те објеката за држање стоке и чување хране за стоку. Као што смо напоменули на почетку, разматрање овог проблема део је анализе ширег процеса еволуције и трансформације насеља као последице привредног развоја, односно, у овом случају, демографског притиска и постепеног преласка са сточарства на земљорадњу, уз подразумевајуће локалне разлике. (Ђорђевић 1912, 32–39) Појате, трла, станови, државе – да поменемо само неке називе коришћене за комплексе зграда настале на поседима изван села, али унутар сеоског атара – махом су настајали током

процеса успона сточарства, да би током шездесетих и седамдесетих година 19. века, у почетној фази преласка са сточарства на земљорадњу као диминантни облик привређивања, у областима у којима се овај процес брже одвијао, постепено мењали своју улогу и стављали се у функцију земљорадње. Овакви комплекси постају карактеристичан део пејзажа обрадивих површина, налазећи се често на њиховим рубовима, попримајући негде привремен, негде сталан карактер, а чести су били случајеви заснивања сталних насеља на оваквим местима услед деобе породица. С карактеристикама објеката у селу, с кућом за становање, која је најчешће представљала тек старији тип сеоске куће, а врло често обележени већим бројем помоћних објеката, који упућују на закључак да је динамика земљорадничких радова током радних месеци везивала сељаке за ове објекте у већој мери него кућа на окућници у селу, ови комплекси зграда били су врло често оквир унутар којег се одвијао узгој стоке. Најизразитији пример представљају „државе“ и „салаши“ у Источној Србији на којима су, према каснијим сведочанствима, сељаци зидали боље куће него на селу, живели на њима већи део године, а у селу имали само кућу, без помоћних зграда, коју су посећивали о славама, благоданима, односно према потреби, или су на „државама“/„салашима“ боравили лети, а у селу зими, при чему је стока остајала изван насеља (Stanojević 2012a, 28–30; Jovanović 2012, 50–57). У појединим областима богатији сељаци имали су по неколико оваквих комплекса, услед разуђености поседа и жеље да стока буде што ближе обрадивим површинама, ради ђубрења, као и границама синора, односно ближе утринама и приватним заградама у шумама или изван њих, на којима је стока напасана током већег дела дана и дужег дела године (Stanojević 2012b, 220–226; Jovanović 2012, 56–57; Jovanović 2012, 35; Lazić 2012, 265). На овај начин најлакше је остваривана динамика исхране стоке која је, зависно од доба године и стања и типа усева, подразумевала померање ливада – пашњак – њива с које је покупљен усев, односно, када је реч о зимској исхрани, „полагање стоци“ која се налази најближе прикупљеној сточној храни. Наравно, објекти за узгој стоке, ако су постојали, налазили су се и у селима, на окућницама, најчешће на најудаљенијем месту на окућници, али је најчешћи случај био комбиновани узгој на комплексима изван села, на којима је стока боравила већи део године, и на окућници, где је стока боравила зими. Преобраћање комплекса на њивама у стална насеља водило је повећању стајског узгоја на окућници, док се управо узгој на окућници током целе године сматрао јасним знаком потпуне превласти земљорадње (Mijatović 2012, 296; Erdeljanović 2010, 73–77; Jovanović 2010, 291–294; Drobnjaković 2011, 34; Nikolić-Stojančević 2011, 261; Ilić 2011, 413).

Крчење шума и повећање обрадивих површина науштрб ливада и пашњака у развијенијим аграрним областима, поред тога што је континуирано померало пасишта и дефинисало оквир који ће допринети стварању различитих објеката намењених држању стоке у атарима села, смањивало је и базу за исхрану стоке и, самим тим, повећавало значај ливада, односно прикупљање сена као важан извор прехране током зиме. Прикупљање и складиштење хране за стоку, која постаје све потребнија и све скупља, постаје све значајније, храна се преноси ближе насебинама, а нове зграде подижу се

врло често уз салаше, односно објекте на њивама, изван насеља, а не у селима, доприносећи постепено настанку нових насеља. Даље смањење пасишта коначно је, од деведесетих година 19. века, условило и ширу примену узгоја крмног биља, односно, пре свега, детелине. У егзистенцијалној пољопривреди сељачког друштва, у тренутку преласка на земљорадњу као доминантну привредну грану, обезбеђење хране за стоку за следећу годину основна је брига сеоског домаћинства.

Као парадигматичан пример, који на мањем географском простору дефинише различите приступе узгоју стоке, може послужити етнографски опис Колубаре и Подгорине, области које обухватају централне и јужне делове Ваљевског округа с различитим карактеристикама терена, од планинског и брдског до речних долина и равница, али погодне за сточарство. Приликом истраживања поменутих области деведесетих година 19. века, аутор монографије Љубомир Павловић дефинисао је четири начина узгоја стоке. Први начин био је узгој говеда у селима у долинама река, у којима се налазе ограђене ливаде и пашњаци на којима пасу говеда током године, док је посебна пажња била посвећена телади, која се чува у кошарама, најчешће на самим њивама, јер „свако село око ових река има у свакој њиви по једну овакву кошару, која је или привремена или стална и увек на искрају њиве“. Преко зиме стока је боравила у кошарама, при чему су говеда или проводила зиму на једном месту, или су премештана са њиве на њиву. Други начин сточарења био је карактеристичан за долине реке Рабас и Колубаре и подразумевао је посебне њиве које су коришћене за узгој стоке, поглавито говеда, на којима су се налазиле колибе, тј. комплекс зграда који су чиниле кућа и, поред различитих мањих грађевина, кошаре за стоку. Стока је на овим њивама, односно колибама, боравила током целе године, ако је њива била удаљена од села, или од почетка маја до почетка новембра, након чега се премештала у кошаре око куће. Трећи начин сточарења био је типичан за љишка и маљенска села, која су у долинама речица које су се сливале са Маљена и у долини Колубаре имала стална имања на која се, чим окопни снег, гонила стока и остајала до маја, након чега се враћала у село и напасала по пашњацима и испустима у близини. Такође су, поред села, постојали посебни комплекси, често називани и станови, који су били покретни, и које су, поред осталих грађевина, чинили торови, обори и кочаци за стоку. Овакав начин био је карактеристичан за брдска села подигнута на крашком терену (више од половине села у овим областима). Четврти начин примењиван је у планинским селима у којима је, за разлику од претходних случајева, сточарство, односно овчарство, било основна привредна делатност. Када у долини окопни снег, обично крајем фебруара, овце су гоњене у долине да се напасају на, често закупљеним, ливадама и враћале се кад окопни снег у планинским селима, најчешће у мају. Око два месеца овце су потом напасане на сеоским пашњацима, испустима и утринама, да би уследио „изгон на катуне“, односно одлазак на планину до Михољдана, након чега се стока „сјављује кућама и распоређује по њивама и кошарама, где ће и зимовати“ (Pavlović 2011, 112–119; Jovanović, Vuletić i Samardžić 2017, 375–376).

Сликовито приказане у Павловићевом опису, различите форме екстензивног сточарења постепено су се трансформисале, зависно од динамике развоја земљорадње, уступајући у областима с плоднијим земљиштем све већи простор обрадивим површинама и смањујући екстензивном сточарству једну од његових основних претпоставки – покретљивост. У областима у којима пратимо континуирани успон земљорадње, развој објеката за чување стоке директно је кореспондирао са смањењем сточарске покретљивости, а савремена сведочанства и етнографска литература омогућавају нам да реконструиремо њихов изглед и развој од привремених ка трајнијим објектима.

Објекти за држање стоке

Од *Чича-Срећковог листа*, преко *Тежака* до, од осамдесетих година 19. века, различитих, све бројнијих, текстова посвећених држању и нези домаће стоке, српски сељак начелно је имао прилику да се упозна с „абecedом“ стајског узгоја стоке – штале од чврстог материјала, циркулација ваздуха, довољно светлости, сувоћа, пространост... Насупрот томе, реалност узгоја и неге стоке у Србији била је другачија. Пошто, уз доминантан ситан сељачки посед и без узгоја крмног биља као основе исхране стоке, интензивно сточарство није било могуће све до позне друге половине 20. века, најразвијенији концепт стајског узгоја стоке у другој половини 19. века подразумевао је комбиновање испаше и стајске неге. Међутим, у време стицања независности и овакав третман стоке био је маргинално присутан. Према истраживањима Миљковић Катић,

„у највећем делу земље стока је до почетка седамдесетих година још увек не само лети, већ и зими боравила на пашњацима, хранећи се кукурузовином и преосталом травом, лисником и окресинама, а ‘мало мекиња и соли’ добијала је ретко, најчешће када би од глади већ толико ослабила да јој је претило угинуће“ (Miljković Katić 2014, 179).

У савременој литератури и етнографским записима проучаваног раздобља остали су забележени упечатљиви описи третмана стоке. У једном допису из Шапца из 1878. забележено је:

„Наши тежаци – са малим изузетком – не држе своју теглећу марву, н. пр. волове – јер на коњма слабо ору – зими у шталама, или простим кошарама, него полагају целом чопору говеда око гувана на отвореним мјестима и то пlevу и сламу и тим их ране преко зиме. На зимском снежном и студеном времену, у јутру и у вече говеда док поједу и пола погазе од просуте им по равни сламе, штоно реч, покамане се од зиме при хладним мразовитим ветровима, или вејавици снежној онда пак остављају своја сместишта и бјеже под веће дрвеће, или стреје каквих зграда и траже заклона од зимске стуже. Маториње особито теглећи волови, док у оваком стању и полагају проведу зиму, испрозебају и као смрт измршаве а у часни пост почну на ногама

малаксавати и заваљивати се, те их њине сајбије подижу и нешто прирађују док каљац неприспе. Сад их пуштају да се напасу и младом травом оснаже, па кад мало живахну почну их у плуг ватати и орбу одпочну: но док све ово буде, ступи се већ дубоко у пролетње дане, кад је са усјевима задоцњено.“ („Izveštaji o stanju letine u našoj otadžbini. Šabac 13. juna 1878.“ 1878).

Да није реч о усамљеном случају потврђивао је сличан допис из Крушевца, неколико месеци касније:

„У околини овој сточарство је запуштено као и свуда – готово веома хрђаво. За стоку немају удесних арова, не тимаре волове и краве, нити имају обичај да их зобе лети од раног пролећа па до позне јесени и саме зиме терају на пашу, тек гди било. Зиме полажу на снегу и вејавици, ноћу, гди који, затварају у каљаве и мрачне кошаре: с тога су и говеда и коњи врло кржљави, ретко да има из овога краја добрих волова и коња.“ („Dopisi o poljoprivredi našoj. Iz Kruševca. 1878.“).

Неколико година касније проблем је и даље био присутан:

„Наши земљоделци врло немарно хране стоку у опште, а да у томе погледу нарочито зими, најмање пажње поклањају, – ван сваке је сумње. Толико пута, ваљда је примећено [...] да стока тумара по пољу, готово преко целе зиме, кад падне иње, када је снег до колена и кад се ледена кора наватала по трави.“ (Svetislav 1885).

Почетком деведесетих и даље су присутне тврдње да

„наши сточари навикли су да своју стоку подижу и одгајају на по све примитиван начин. Још се у нас, стока лети одхрањује по мршавим испустима и пашњацима, а зими на отвореном пољу на снегу и леду.“ (Ig. 1891).

Слична сведочанства остала су забележена и приликом етнографских истраживања насталих на трагу Цвијићевих идеја и упутстава о бележењу сељачке свакидашњице, од обичаја до материјалне културе. Међутим, за нашу тему посебно су интересантни њихови описи објеката за чување стоке (Jovanović, Vuletić i Samardžić 2017, 371–372).

Раније наведени цитати сведоче о потпуном одсуству не само стајског узгоја у појединим деловима Србије, већ и било какве бриге о домаћој стоци, па чак и теглећој марви неопходној за успешно обављање земљорадничких послова. Истовремено, очигледним се чини закључак да су појава и развој квалитетнијих и трајнијих објеката за узгој стоке превасходно били везани за потребе чувања крупне, теглеће марве, неопходне за обављање све напорнијих земљорадничких радова.

„По варошима, оставља се грађење штала на вољу предузимача (па ови ма какви били) и то само наравно за коње, а за краве, волове – нико и не мисли штале да подиже. О стајама сеоским нећемо ни да говоримо: мрачни и хладни ђумези познати под

именом арови, кочине, кошаре, обори, трљаци, овчаре, свињци – не вреде да о њима води човек икакова рачуна, оне се праве тако, тек да има стока над главом парче крова. Те све зграде дакле стоје испод сваке критике – на њима нема ништа што би се дотерати могло“,

писао је Живко Шокорац пред почетак рата 1876. (Šokoras 1876). Дакле, „арови, кочине, кошаре, обори, трљаци, овчаре, свињци“, које помиње Шокорац, представљали су зачетке стајског узгоја у транзиционој фази, у којој је земљорадња преузимала примат над сточарством у појединим областима. Мало је сведочанстава о њиховом положају, изгледу и присутности седамдесетих година, али етнографски записи из последње деценије 19. и с почетка 20. века остављају довољно простора за реконструкцију, која упућује на трансформацију различитих форми објеката за држање стоке током друге половине 19. века.

Бојана Миљковић Катић истиче да се у појединим деловима Кнежевине, чак и у оним с развијеним говедарством, као стандард стајског узгоја условно може сматрати кошара (Miljković Katić 2014, 180). Иако, из перспективе пољопривредних стручњака, нису представљале задовољавајући стандард за климатске карактеристике Кнежевине, кошаре су биле најквалитетнији објекти коришћени за крупну стоку деценијама након стицања државне независности 1878. Реч је била о једноставним грађевинама чији су изглед и начин изградње зависили од више фактора, од доступног материјала у одређеној области до имовинског стања власника.

О кошарама су сачувани различити, језгровитији или детаљнији, описи. Један од језгровитијих описа сачуван је за простор Драгачева, за чије су кошаре, намењене крупној стоци, Јован Ердељановић и Коста Јовановић забележили да су од дрвене грађе (Доње Драгачево) или прошћа (Горње Драгачево), покривене кровином, под којом се иначе подразумевао различити материјал, најчешће трава или слама. Обојица су приметили да су објекти за држање стоке најчешће на окућници, чак и у брдовитом Горњем Драгачеву, што се сматрало поузданим знаком неразвијеног сточарства (Erdeljanović 2010, 73–77; Jovanović 2010, 291–294). Унутар различитих система исхране стоке у Колубари и Подгорини, Павловић је приметио постојање привремених и трајних кошара, али по правилу уз њиве, а не на окућници.

„Привремене кошаре граде се од плетера, малог су обима и покривају се сламом, кровином или бујађу (папраћу) и лемезају; са стране су олепљене блатом или балегом или опшивене сламом. Сталне кошаре граде се од брвана, зидају од камена, цигле или ћерпича, а има их од плетера и сламе, кров им је различан и већином су потавањене, ретко попатосане. Преко зиме говеда се, као и преко лета, издвајају, па се у нарочитим кошарама држе говеда, а у нарочитим коњи и овце. Говеда се опет деле као и преко лета и обично целу зиму проведу на једном месту, или се помештају из њиве у њиву.“ (Pavlović 2011, 113–114).

Описујући кошаре у таковском крају после Другог светског рата, Миленко С. Филиповић забележио је да „у старини су биле најчешће кошаре од набоја: пободе се прошће у два реда, па се између њих набије земља са плевом; ударе се рогови и баскије и то се покрије сламом“ (Filipović 2010, 97). У истраживањима непосредно пре и после Првог светског рата, Коста Јовановић је у тексту о Неготинској крајини и Кључу забележио да се кошаре граде „од неотесаних брвана“, да су „олепљене блатом, ретко кречом обележене и обично покривене ћерамидом, а код сиромаша су под кровином и сламом“, те да се у њима држи и крупна и ситна стока (Jovanović 2012, 51). Љубомир Јовановић описује кошару за крупну стоку у крају око реке Млаве као грађевину од брвана, покривену сламом и шашом, преко којих је унакрсно постављено дрвеће, као заштита од ветра, док је у пожаревачком Поморављу кошара за марву била једноставна плетара, изграђена тако што се „побију соје и оплете се пружењем па се онда олепи говеђом балегом“ (Jovanović 2012, 32; Miladinović 2012, 26).

Коришћење назива „кошара“ за објекте намењене махом теглећој марви није представљало стандард на територији Србије. Описујући објекте за држање крупне стоке у Алексиначком Поморављу као

„примитивне једноделне чатмаре, сламом покривене, квадратног или правоугаоног облика, идентичне једноделним стамбеним зградама, без огњишта, с малим ниским вратима, без отвора за прозоре“,

Драгослав Антонијевић напомиње да је у источном делу области за њих коришћен израз „кошара“, а у моравским селима и према Западу „заплотњача“ (Antonijević 2013, 294). Сами називи могли су да крију и одређене разлике које су превазилазиле географску поделу, али су и представљале одраз материјала коришћеног за изградњу. У том смислу, карактеристичан је пример Ресаве, као брдовите области, али са плодним земљиштем у долини река, у којем је непосредно после Првог светског рата Станоје Мијатовић забележио неколико различитих назива, али и типова објеката за узгој стоке – помиње „талпињачу“, „заплотњачу“ и „плетару“, које сматра различитим врстама кошаре. Према његовом опису, талпињаче, као објекти у којима се преко зиме држе овце, козе и телад, „имају округлу основу у облику кугле“, при чему се „талпине² (...) наслажу, па се између њих удари заплотњак, између кога се набије „оторина“, шувел или слама, те се тако покрију чак до врха“, имају једна врата, а понегде и још једно име – шиљаче. Назив „плетаре“ употребљаван је за новије кошаре, „које имају квадратну основу и граде се између четири јаке соје или дирека, тако да се између њих побије право коље, које се после поплете пружењем и олепи блатом“, „покривају се сеном, сламом или кровином, поврх које дође лемезје“, а у њима су боравиле овце, јагањци, телад, па и говеда. Код „заплотњача“ (или „платињача“) основа је била елипса – „изнутра имају по два или три рога, па преко њих слеме, на које се наслоне широке платине“, „затим се свуда око платина побије прошће које се поплете,

² Велике, дебеле даске или брвна.

па се у заплотњак набије стара слама и кровина, којом се покрије до врха“; док се „поврх слемена ... стављају лемези“. И у њима су боравиле овце, козе, јагањци и телад, па и крупна стока (Mijatović 2012b, 397–399).

Као простор за држање стоке у Источној Србији помињу се и тоблари с кошаром и „трамбом“. Према једном опису, тоблар је „простор око 3 ара, ограђен зидом од коља, земље и кровине“, при чему је „зид ... нагнут према унутрашњој страни, а висок је толико да га вукови не могу прескочити“, „има наслон и ‘трамб’ за овце и козе, кошару за говеда и колибу у којој стално живе салашари“. Трамб је описан као грађевина „од коља, постављеног на две воде, преко кога је кровина са лемезима“, која служи за држање стоке зими (Vujićević 2012, 391–392). Да се под кошаром подразумевао објекат и за држање ситне стоке указују нам и сведочанства из Грузе, према којем се кошара „гради од прућа, прошћа, талпина, шашовца или од брвана, а покрива се кровином“ и служи за држање оваца, јагањди и коза током ноћи (Dragić 2010, 44; Petrović 2010, 298). О разумљивим разликама у начину изградње и материјалу можда најбоље сведочи белешка Јована Ердџановића у етнографском спису о Шумадији.

„У Крњеву се прави ‘кошара’ или ‘клет’. Има кошара и од ‘кривуља’. У Церовцу кошара се прави за стоку, а служила је и за ожењене задругаре. У Сипићу ‘кошара’ је од кривуља и баскија, са плотом доле и сламом озго. У њој се држе овце. У Ботуњу су за стоку правили ‘кошаре’, а за овце су били ‘наслони од платина’, па покривени. У Малој Плани кошаре за стоку су све од поплета. У Маслошеву обична кошара је дужине 3 до 4 м, ширине толико исто, висина до крова за човечији ‘бој’, а кров је према ширини. Преко крова од сламе се стављају ‘лемезике’. Старинска кошара је имала још један ред прошћа, па се између прошћа набије плева: то је кошара ‘плевна’, или се оплете од прућа, па олепи блатом. (...) У Доњој Сабанти овце су се држале већином у тору, а помало је било ‘кошара’. Торови су били и за говеда. Уопште се стока мало затварала. Она је била у ‘планини’.“ (Erdeljanović 2011, 157).

Могло би се рећи да су се широм Србије под различитим називима крили објекти у којима је боравила стока (рогата марва, овце, козе), сличних карактеристика као кошара, саграђени од најдоступнијих и за изградњу најмање захтевних материјала, док је најзначајнију разлику представљао облик – четвороугаони, округли, елипсасти. Уз њих се најчешће налазио тор³, простор ограђен врљикама или прошћем, у којем је стока боравила највећи део времена (Antonijević 2013, 293–294; Nikolić-Stojančević 2011, 260–261; Mijatović 2012b, 397–399; Erdeljanović 2010, 73; Jovanović 2012, 55; Mijatović 2012a, 296, 299; Dragić 2010, 44; Filipović 2010, 97; Petrović 2010, 296; Rakić 2010, 39–40; Milosavljević 2012, 727; Miladinović 2012, 26; Popović 2011, 111–

³ Најчешће је коришћен назив тор, али се појављују и другачији називи – трљак, трло, али су ови називи коришћени и за именовање целокупног комплекса зграда.

112; Stanojević 2012b, 225; Lazić 2012, 265). На нивоу на којем су интензивнији облици сточарства подразумевали комбиновану исхрану и у кошарама и на испаша, а никако континуирани целодневни боравак, стока је и у зимском раздобљу значајан део времена често проводила изван поменутих објеката, а једна од најчешће помињаних активности сељака у извештајима среских и окружних начелника током зимских месеци било је „полагање стоци“, односно бацање сена, кукурузовине, сламе, лисника... Врло често на отвореном. Кошаре су за сиромашније породице у овом раздобљу понекад представљале недостижан стандард узгоја стоке. Према једном опису из Лепенице (Крагујевачки округ) крајем 19. века, „сиротиња уместо кошара прави за говеда напусте на качари, па их оплете чатмом и оледи блатом, или везују говеда за греде под вењаком“ (Radivojević 2010, 161). Надстрешница од кровине, која лежи на моткама и сохама, најчешће називана вењак, помиње се на имањима као део инвентара имања уз кошаре, торове итд., али нису ретки описи који упућују на закључак да је врло често вењак био једина грађевина која је служила стоци као заклон од невремена или летње жеге (Antonijević 2013, 55; Mijatović 2012b, 397–399; 2010, 73; Dragić 2010, 44; Filipović 2010, 97; Petrović 2010, 296; Radivojević 2010, 164; Nikolić 2011, 44).

Поред разлика у самим називима за објекте, претходни примери, који одражавају стање почетком 20. века или непосредно после Првог светског рата, указују и на развој третмана и ситније стоке, јер је у каснијим раздобљима све чешћа пракса изградње објеката и за ситну стоку, не само за теглећу марву. Међутим, могуће је уочити да је везивање појма „кошара“ за објекат за држање ситне стоке и у областима у којима је присутан значајнији узгој рогате марве, повезан са трансформацијом објеката за држање крупне стоке током друге половине 19. века, односно за појмове ар, јар или штала. Извори и литература указују да су седамдесетих година зидане штале биле реткост, иако су, за простор умерено континенталне климе, оне представљале стандард узгоја (Jovanović 1873). Сам појам испрва је био везан за држање коња, за чији узгој је била неопходна знатно већа нега у односу на волове, односно рогату марву, и могуће је претпоставити да су прве штале грађене пре свега у варошима, у којима су коњи коришћени за транспорт. Када је реч о селу, аутори користе израз „штала“, али је најчешће повезују са изразима „јар“ или „ар“, као присутнијим за објекте које описују. У сваком случају, поменути изрази не наводе се у литератури ако није реч о објектима за чување коња, док се уз коње понекад помиње теглећа марва, неопходна за пољске радове, и краве с телади (Nikolić-Stojančević 2011, 294; Petrović 2010, 297; Miladinović 2012, 26). Дакле, она врста стоке која је сеоском домаћинству била најзначајнија и за коју је требало да буде обезбеђена посебна нега (Jovanović, Vuletić i Samardžić 2017, 434).

Ар (шталу) је од кошаре раздвајала, пре свега, квалитетнија конструкција, као и чињеница да се подразумевало да се штале налазе на окућници, унутар ограђеног дворишта или непосредно изван њега. Описујући Качер почетком 20. века, Милоје Т. Ракић је забележио следеће: „Око авлије је вотњак и у овоме свињац. А око вотњака је окућница, т. ј. њиве и ливаде

најближе кући. Њиве у окућници зову башчама, а ливаде чајирима. То су најбоље њиве и ливаде, јер су башче увек добро нађубрене, чајири су махом на заравањцима, те су добро наводњени. У окућници су штала (ар) и кошара. Штала, увек ближа кући, склопљена је из брвана, са кровом високим, да би таван био пространији за смештај сточне хране. Унутра су преграде за коње, волове и краве с теладима. Кошаре су простије, налик на најстарије куће. Немају тавана, а имају преграде за овце и другу ситнију марву. У селима где има трла, кошаре су на сеоским потесима, где и трла.“ (Rakić 2010, 39–40). Истовремено, истражујући Лепеницу, односно слив реке Лепенице, тада једну од најгушће насељених области у Србији с развијеном земљорадњом, Тодор Радивојевић је забележио:

„Штала је зграда поглавито за коње и зове се друкчије јар; дугачка је 5–10, широка 4–6, а висока до крова 2–2 ½ метра. Гради се од чатме и лепи блатом и са спољашње и с унутрашње стране; кров јој је већином од ћерамиде, а под од земље или од камена. Штала има редовно таван од дасака са неколико отвора над јаслима; број тих отвора зависи од броја коња у штали. Ти отвори служе за спуштање сена с тавана у јасле, а затварају се оздо дрвеним капцима. Кров је обично с једне стране на калкан; на тој су страни врата (кљукана), кроз која се убацује сено с кола на таван. Сем врата, која су обично двокрилна, имају на штали по један или два прозора ради боље светлости.“

Радивојевић је забележио и да су у ранијем раздобљу штале „биле подигнуте на кривуљама, па оплетене прућем и покривене кровином; оне се нису ни у чем разликовале од старих кућа на кривуљама тзв. Колеба“, те „сиротији сељаци и данас граде на тај начин, или везују своју стоку испод вењака“. С друге стране, о развоју стајског узгоја сведочила је и чињеница да је у време његових истраживања 1898–1903. већ почело зидање штала од цигала и њихово покривање црепом. За кошару је забележио да је она исто што и штала, „с том разликом што се у њој држи рогата марва, тј. краве и волови“, док сиротиња уместо кошара прави за говеда напусте на качари, па их оплете чатмом и оледи блатом, или везују говеда за греде под вењаком (Radivojević 2010, 160–161).

Маринко Станојевић, пасионирани истраживач крајева Источне Србије, забележио је о Заглавку:

„Кошара се чешће зове јър (ахар). Основица јој је правилан четвороугао, квадрат. Врло је мало подзидана, само испод греда темељача колико да не иструну, или због неравног земљишта. Исплетена је прућем (прутара), ређе чатмом или чакмом (чатмара, чакмара), а потом је олепљена и изнутра и споља блатом. Покривена је коровином, сламом или сеном, преко којих су притиске или лемези (као у плевње), врло ретко ћерамидом. У кошари су јасла (јасле), где се меће храна стоци. Употребљава се за чување само рогате стоке и коња.“ (Stanojević 2012b, 220–221).

Из различитих делова Србије сачувани су слични описи. Михаило Дражић је за Гужу забележио да штала или ар служи за коње и волове и да је грађена од различитог материјала, од чатме и цигле, а највише од брвана и камена, а покривена ћерамидом или кровином (Dragić 2010, 43). Ердeљановић је за Шумадију тврдио да су арови „испреплетени (...) од прућа уокруг, покривени су кровином, а под њима су била брвна“ (Erdeljanović 2011, 153). У Крагујевачкој Јасеници били су од чатме (Pavlović 2011, 330–331), у Колубари и Подгорини од брвана или камена (Pavlović 2011, 111), а у Ресави оплетени прућем, олепљени блатом и покривени ћерамидом (Mijatović 2012b, 393). За Ресаву је Станоје М. Мијатовић забележио да се јар или штала подиже на темељу који има основу развученог правоугаоника, „има их са четвоространим, тространим и двостраним кровом“, „ако је кров двостран или тростран има на једној страни нарочита врата, кроз која се уноси и износи сточна храна“, а „ако је кров четворостран, има отвор, кроз који се уноси и износи сточна храна“ (Mijatović 2012b, 393–394). Описујући Белицу у међуратном раздобљу, Станоје Мијатовић је приметио да је и тада ар (штала) ретка појава и да је имају само имућни сељаци.

„Јар је једнодељна, висока, зграда са двостраним или тространим кровом. Попођен је земљом, даскама, брвнима, шљунком (облуцима) или плочастим каменом и слабо је осветљен. Под му је косо нагнут, ради сливања мокраће. По крајевима су од прућа исплетене или од дасака направљене јасле. Таван је висок и служи за оставу сламе или сена. У јару се затварају волови, краве с теладима и коњи. Многи арови имају и ајат у коме борави стока на лепом времену. Пред јаром је сточни тор.“ (Mijatović 2012a, 296).

Наведени опису указују на регионалне специфичности и различите приступе решавању проблема изградње квалитетнијих објеката за негу стоке, пре свега коња и теглеће марве, међу којима је наизразитији материјал коришћен за њихову изградњу – брвна, камен, пруће, чатмаре облепљене балегом или блатом, цигла, с крововима најчешће од кровине и ћерамиде. Но, насупрот кошарама, заједничка карактеристика арова било је постојање простора, најчешће тавана, за одлагање сточне хране неопходне за исхрану током зимских месеци, па и током целе године у крајевима у којима је развој земљорадње везивао коње и теглећу марву за континуиран боравак на окућници. Управо наведена карактеристика представљала је парадигматичан показатељ везе између успона земљорадње и развоја стајског узгоја у Србији у 19. веку.

Закључак

У сељачкој економији, у којој се земља и стока не доживљавају као капитал, већ као средство за преживљавање, појава и трансформација објеката за узгој стоке могли су само да буду одговор сељака на изазове које намеће неопходност обезбеђења егзистенције сељачког домаћинства. Постепени прелазак са сточарства на земљорадњу као доминантну привредну грану,

повећање обрадивих површина у екстензивној земљорадњи и смањење покретљивости стоке и извора сточне хране, наметнули су промене које су водиле прво ка појави и учесталијој присутности, а потом и трансформацији и усавршавању објеката за држање стоке, претварајући их од привремених у трајне објекте. При томе, тешко да се може говорити о неком стандарду, већ преваходно о подразумевајућим регионалним специфичностима које су представљале одраз више фактора, од доступног материјала до социјалне структуре, односно имовинског стања породичног домаћинства. Могуће је, међутим, говорити о трансформацији објеката за негу стоке од привремених објеката, лошијих конструкцијских карактеристика, ка трајнијим објектима квалитетније конструкције – од привремених и сталних кошара ка аровима (шталама), уз подразумевајуће регионалне специфичности које намеће већ сам контекст сељачког друштва. Због тога сматрамо да све наведено потврђује нашу основну хипотезу да развој и трансформација објеката који су у 19. веку коришћени у Србији за држање стоке представљају парадигматичан пример динамике привредног развоја државе.

Референце

- Antoniјевић, Dragoslav. 2013. „Aleksinačko Pomoravlje“. U *Aleksinačko Pomoravlje, Banja i Golak: naselja, poreklo stanovništvo, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 193–528. Beograd: Službeni glasnik.
- „Dopisi o poljoprivredi našoj, Iz Kruševca.“ 1878. *Težak*, 30. novembar.
- Dragić, Mihailo. 2010. „Gruža: antropogeografska ispitivanja“. U *Gruža: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–246. Beograd: Službeni glasnik.
- Drobnjaković, Borivoje M. 2011. „Jasenica: antropogeografska ispitivanja“. U *Jasenica: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–240. Beograd: Službeni glasnik.
- Đorđević, Tihomir R. 1912. „Ekonomija i evolucija naselja.“ *Glasnik Srpskog geografskog društva* 1: 27–42.
- Erdeljanović, Jovan. 2010. „Donje Dragačevo: antropološka proučavanja“. U *Dragačevo: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–250. Beograd: Službeni glasnik.
- Erdeljanović, Jovan. 2011. „Etnološka građa o Šumadincima“. U *Šumadija, Šumadijska Kolubara: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 35–262. Beograd: Službeni glasnik.
- Filipović, Milenko S. 2010. „Takovo“. U *Takovo: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–319. Beograd: Službeni glasnik.
- Ig. 1891. „Opadanje stočarstva.“, *Težak*, 13. januar.

„Izveštaji o stanju letine u našoj otadžbini, Šabac 13. juna 1878.“ 1878. *Težak*, 15. jula.

Ilić, Radomir M. 2011. „O ljubićskim selima: antropogeografska proučavanja“. U *Rudnički okrug, Rudnička Morava: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 389–482. Beograd: Službeni glasnik.

Jovanović, Vladimir, Aleksandra Vuletić i Momir Samardžić. 2017. *Naličja modernizacije: srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*. Beograd: Istorijski institut.

Jovanović, Kosta. 2010. „Gornje Dragačevo“, U *Dragačevo: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 251–368. Beograd: Službeni glasnik.

Jovanović, Kosta. 2012. „Negotinska Krajina i Ključ“. U *Poreč, Krajina i Ključ: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–406. Beograd: Službeni glasnik.

Jovanović, L. R. 1873. „Držanje i nega naše domaće stoke.“ *Težak*, 15. mart.

Jovanović, Ljubomir. 2012. „Mlava: antropogeografska proučavanja“. U *Mlava, Homolje, Zvižd: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–232. Beograd: Službeni glasnik.

Lazić, Antonije. 2012. „Priroda i privredni izvori Homolja“. U *Mlava, Homolje, Zvižd: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 241–269. Beograd: Službeni glasnik.

Mijatović, Stanoje M. 2012a. „Belica“. U *Jagodinski okrug, Belica: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 265–479. Beograd: Službeni glasnik.

Mijatović, Stanoje M. 2012b. „Resava“. U *Pomoravlje Velike Morave, Resava, Kučaj: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 341–516. Beograd: Službeni glasnik.

Miladinović, Mihailo J. 2012. „Požarevačka Morava“. U *Pomoravlje Velike Morave, Resava, Kučaj: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–226. Beograd: Službeni glasnik.

Milosavljević, Sava M. „Srpski narodni običaji iz sreza Homoljskog“. U *Mlava, Homolje, Zvižd: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 397–848. Beograd: Službeni glasnik.

Miljković Katić, Bojana. 2014. *Poljoprivreda Kneževine Srbije (1834–1867)*. Beograd: Istorijski institut.

Nikolić, Rista T. 2011. „Okolina Beograda: antropogeografska ispitivanja“. U *Okolina Beograda i Smedereva: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–230. Beograd: Službeni glasnik.

- Nikolić-Stojančević, Vidosava. 2011. „Rađevina i Jadar u neobjavljenim rukopisima Cvijićevih saradnika“. U *Srednje Podrinje, Jadar i Rađevina: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 219–444. Beograd: Službeni glasnik.
- Pavlović, Jeremija M. 2011. „Život i običaji narodni u kragujevačkoj Jasenici u Šumadiji“. U *Jasenica: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 275–556. Beograd: Službeni glasnik.
- Pavlović, Ljubomir. 2011. „Kolubara i Podgorina: antropogeografska promatranja“. U *Kolubara i Podgorina: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–771. Beograd: Službeni glasnik.
- Petrović, Petar Ž. 2010. „Život i običaji narodni u Gruži“. U *Gruža: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 247–834. Beograd: Službeni glasnik.
- Radivojević, Todor. 2010. „Lepenica: antropogeografska istraživanja“. U *Lepenica: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–392. Beograd: Službeni glasnik.
- Rakić, Miloje T. 2010. „Kačer: antropogeografska proučavanja“. U *Kačer: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 7–138. Beograd: Službeni glasnik.
- Svetislav, 1885. „Zimnje hranenje stoke.“ *Težak*, novembar.
- Stanojević, Marinko T. 2012a. „Timok“. U *Timok, Zaglavak, Budžak, Svrlijig: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 9–164. Beograd: Službeni glasnik.
- Stanojević, Marinko T. 2012b. „Zaglavak“. U *Timok, Zaglavak, Budžak, Svrlijig: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 165–365. Beograd: Službeni glasnik.
- Šokorac, Živko. 1876. „Na što se valja obzirati pri podizanju staja za domaću stoku.“ *Težak*, 29. februar.
- Vujadinović, Stevan. 2012. „Naselja u slivu Peka: antropogeografska ispitivanja“. U *Mlava, Homolje, Zvižd: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, prir. Borislav Čeliković, 345–396. Beograd: Službeni glasnik.
- Vukosavljević, Sreten. 2012. *Istorija seljačkog društva*. 2. Beograd: Službeni glasnik.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 11. 04. 2018.